

Joanna Florek

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Słów kilka o baśni tureckiej na podstawie tekstów *Ağlayan Nar ile Gülen Ayva* oraz *Yeşil Kuş*

Baśń¹ jest gatunkiem literackim obecnym pod każdą szerokością geograficzną. Niezwykle bogata kultura ludowa Turków wykształciła szereg gatunków zbliżonych do tego, co nazywamy baśnią w Europie. Są to między innymi: *destan*, czyli epos o bohaterskich czynach władcy, czy *fikra*, będąca krótką anegdotą, której głównym bohaterem jest cyniczny, dowcipkujący mędrzec. Te formy, tak jak i baśń, mają swój początek w ustnej tradycji epoki przedmuzułmańskiej, kiedy ludy tureckie prowadziły koczowniczy tryb życia. Celem artykułu jest zaprezentowanie stanu badań nad gatunkiem baśni wśród tureckich literaturoznawców, najpopularniejszej klasyfikacji oraz hipotez dotyczących narodzin i rozwoju tego gatunku literackiego. Zebranie cech charakterystycznych baśni tureckiej na podstawie tekstów *Ağlayan Nar ile Gülen Ayva* (*Płaczący granat i roześmiana pigwa*) oraz *Yeşil Kuş* (*Zielony ptak*) pozwoli podjąć próbę odpowiedzi na pytania: czy baśnie tureckie różnią się od ich klasycznych europejskich odpowiedników, czy religia ma na nie wpływ, jakie są najpopularniejsze rodzaje baśni tureckich,

¹ W niniejszej pracy nie zastosowano obowiązującego w polskim literaturoznawstwie podziału na baśń i bajkę. Przedmiotem badań jest utwór narracyjny cechujący się dydaktyzmem oraz wywodzący się z literatury ludowej, łac. *fabula*.

kim są ich typowi bohaterowie, czy i jak przedstawiane są w nich kobiety, jaka jest w nich rola zwierząt?

Najwcześniej wykształconymi oraz najliczniej występującymi typami baśni u Turków są: baśń zwierzęca, baśń z elementami czarodziejskimi, baśń społeczna oraz baśń historyczna. Baśnie i opowiadania, których bohaterami są zwierzęta, nie bez powodu stanowią tak liczną grupę tekstów w tureckiej kulturze ludowej. Koczowniczy tryb życia ludów tureckich uzależniał ich codzienność od przyrody, a zwierzęta towarzyszyły Turkom niemalże na każdym kroku (Kałużyński 1986: 159-191). W baśniach stosunki pomiędzy zwierzętami symbolizują relacje pomiędzy ludźmi. Utwory te charakteryzują się największym dydaktyzmem, są stosunkowo krótkie i skoncentrowane poprzez maksymalne ograniczenie świata przedstawionego. Część z nich zawiera w sobie ludową wiedzę o pochodzeniu i cechach charakterystycznych gatunków zwierząt². W innych rodzajach baśni zwierzęta pełnią funkcję pomocników człowieka. Motywy baśni czarodziejskich oraz społecznych często łączą się w ramach jednej opowieści. Najczęściej znajdujący się w trudnej sytuacji życiowej bohater (biedak, sierota czy też brzydka córka władcy) wchodzi w posiadanie magicznego przedmiotu, dzięki któremu odmienia swój los. Opowiadania te pokazują, że bycie dobrym człowiekiem zawsze popłaca. Typowa baśń społeczna ma na celu przedstawienie cech dobrego i złego władcy, relacji biednych i bogatych oraz ukazanie roli kobiety w społeczeństwie. Jak pisał Stanisław Kałużyński o opowiadaniach społecznych koczowniczych ludów tureckich, „kobiecy rozum najczęściej nie był oceniany zbyt wysoko” (Ibidem: 173). Z biegiem czasu opowiadaczami bajek stawały się również kobiety, co zaowocowało nowym typem bohatera – walczącej o realizację swoich marzeń, upartej dziewczyny. Postacie kobiece w anatolijskich baśniach były szkicowane bardzo wyraziście, tak aby nie było wątpliwości przy ocenie ich zachowań (Boratav 1992: 84). Baśnie historyczne, mimo swojej nazwy, zazwyczaj opisują wydarzenia i postaci nieznane współczesnym historykom lub proponują odmienne od powszechnie obowiązujących wersje wydarzeń. Najczęściej pojawiającym się bohaterem baśni historycznych był Czyngis-chan.

Badania nad baśniami tureckimi rozpoczęły się od zmuśnionego procesu zebrania opowiadań przekazywanych ustnie z pokolenia na pokolenie. Za pierwszą tego typu publikację uznaje się *Nouveaux Contes Turcs Et Arabes* (1781) autorstwa Digeona. Dzieło to zawiera trzy

² Dla przykładu, wedle wierzeń nietoperz był dawniej szamanem, który w wyniku gniewu władcy został skazany na „latanie w nocy bez żadnego pożytku” [za:] (Kałużyński 1986: 167).

teksty baśni tureckich. Kolejne działania podjęli Wilhelm Radloff³ i Pertev Naili Boratav⁴. Wśród badaczy tureckich jako pierwszy tematyką baśni ludowych zajął się Mehmet Ziya Gökalp⁵ w czasopiśmie *Küçük Mecmua*. Współcześnie w Turcji za największego znawcę baśni rodzimych uważa się Saima Sakaoğlu, który od lat 70. XX w. zajmuje się badaniami w różnych regionach Anatolii (Şimşek 2001). Pierwsze spisane baśnie datuje się na XIII w., czyli okres twórczości Mevlany Celaleddina Rumiego i Yunusa Emre⁶. Sakaoğlu wyróżnia pięć etapów powstawania baśni tureckich: baśnie przed wpływami muzułmańskimi, pierwsze spisywane dzieła, badania i publikacje naukowców z zagranicy, pierwsze analizy rodzimych badaczy oraz współczesne publikacje. Wszystkie prace, do których udało mi się dotrzeć, skupiają się przede wszystkim na ogólnych klasyfikacjach baśni, hipotezach na temat narodzin tego gatunku oraz krótkim opisie cech charakterystycznych tekstów tureckich. Brakuje analiz porównawczych z baśniami i metodologiami europejskimi, arabskimi czy perskimi lub analiz szczegółowych konkretnych tekstów rodzimych.

Zarówno wśród badaczy tureckich, jak i europejskich nie sposób doszukać się jednej, ogólnie przyjętej teorii na temat narodzin baśni. Według Jakuba Grimma baśnie powstawały już w pierwszych społecznościach ludów aryjskich, co zaowocowało podobieństwem bajek orientalnych i europejskich (Sakaoğlu 1999: 19-24). Umay Günay początki baśni wywodzi z kultury starożytnego Egiptu, gdzie kapłani opisywali na papirusach historię państwa, anomalie pogodowe czy zasady obowiązujące w społeczeństwie (Günay 1975: 23). Na kontynencie europejskim za ojca bajek uznaje się Ezopa (VI w. p.n.e.), choć w wątpliwość podaje się, czy ktoś taki w ogóle istniał. Spora część przysłów (a jest to swego rodzaju miniatura bajki) o zasięgu międzynarodowym ma swoje korzenie w opowieściach ezopowych. Choć w starożytności bajki nie zaliczały się do *ars poetica*, miały spore walory retoryczne. W okresie Oświecenia, kiedy baśń stała się jednym z popularniejszych gatunków literackich, jej genezę zaczęto wywodzić z kultury orientalnej. Nie porzucono jednak historii Ezopa. Powstanie baśni tłumaczono wówczas przymusem ukrywania prawdy w alegorii przez

³ Wilhelm Radloff – rosyjski turkolog i etnograf niemieckiego pochodzenia żyjący w latach 1837-1918. [za:] (Wojnarowski 1992: 668).

⁴ Pertev Naili Boratav – turecki badacz folkloru i literatury ludowej żyjący w latach 1907-1998. [za:] (Ibidem: 83).

⁵ Mehmet Ziya Gökalp – turecki socjolog, poeta, pisarz, żyjący w latach 1876-1924. [za:] (Kabaklı 2008: 287).

⁶ Yunus Emre – poeta, mistyk, sufi, XIII w. [za:] (Ibidem: 518).

stłamszonych niewolników. Wraz z rozwojem orientalistyki dostrzeżono podobieństwo klasycznych bajek Ezopa do tekstów hinduskich czy arabskich. W tradycji chrześcijańskiej porównywano baśnie do biblijnych przypowieści (Woźniakowski 1982: 7-15).

Wśród tureckich badaczy baśni nie ma jednomyślności w sprawie wpływów religii na podania ludowe. Günay reprezentuje grupę literaturoznawców podkreślających oddziaływanie wierzeń na twórczość ludową. Według niego taka zależność jest nieunikniona, a typowy bohater tureckiej baśni w trudnych chwilach zwraca się o pomoc do Allaha (Günay 1975: 34). W opozycji do tego stanowiska był Boratav, który określał baśń jako niezależną od religii i obrzędów (Boratav 1992: 80). Wydaje się jednak, iż wierzenia szamańskie koczowników tureckich dały solidne podwaliny elementów świata przedstawionego baśni. Każda z refleksji nad genezą tego gatunku literackiego prowadzi niezmiennie do kultury ludowej. Za podsumowanie sporu naukowców może posłużyć myśl Sakaoğlu, który porównał bajki do tysięcy rzek wpadających do jednego morza, ale wnoszących od siebie bogactwo terenów, przez które przepływają (Sakaoğlu 2009: 84).

Podobieństwa i różnice pomiędzy tradycyjnymi baśniami tureckimi a klasycznymi europejskimi najłatwiej zauważyć na przykładach. W niniejszym artykule chciałabym skupić się na dwóch tekstach: *Ağlayan Nar ile Gülen Ayva* (*Płaczący granat i roześmiana pigwa*) oraz *Yeşil Kuş* (*Zielony ptak*), które charakteryzują się kontrowersyjną tematyką. Oba podania ludowe są przykładami baśni społecznej z elementami magicznymi. Teksty te zostały zebrane przez tureckiego folklorystę Nakiego Tezela (Tezel 2014). Wraz z ośmioma innymi baśniami zostały zaprezentowane polskim czytelnikom przez Instytut Yunusa Emre (*Baśnie tureckie* 2017). *Płaczący granat i roześmiana pigwa* opowiada historię córki padyszacha, która od urodzenia była przebierana za chłopca, gdyż władca ponad wszystko pragnął mieć syna. Kiedy intryga miała wyjść na jaw podczas tradycyjnej ceremonii obrzezania, na pomoc dziewczynie przyszedł jej ukochany żrebak. Pomógł córce sułtana w ucieczce, a na pożegnanie zostawił jej trzy włosy z grzywy, które miały pomóc dziewczynie, gdy znajdzie się w tarapatkach. Córka sułtana, wciąż przebrana za chłopca, znalazła schronienie i pracę jako kuchcik w pałacu poprzedniego władcy. Z biegiem czasu władca zdecydował się podziękować jej za sumienną pracę i zaproponował rękę jednej z jego trzech córek. Dziewczyna wybrała tę, która słynęła z uporczywości i nieustępliwości. Jak można się było spodziewać, zawzięta córka władcy nie w głowie miała zamążpójście. Co wieczór spotykała się z tajemniczym ukochanym, przylatującym do jej komnaty pod postacią gołębia. Piękny chłopak zaproponował, że pomoże jej pozbyć

się niechcianego kandydata na męża. Nazajutrz dziewczyna przekazała ojcu, że zgodzi się na ślub pod warunkiem, że wybrany dla niej młodzieniec podaruje jej najpiękniejsze na świecie zwierciadło z pałacu olbrzymów. Udająca chłopaka córka sułtana przypomniała sobie o magicznych końskich włosach i potarła je o siebie. Natychmiast ukazał się przed nią ukochany wierzchowiec:

– Przed drzwiami pałacu siedzą lew i jagnię – wyjaśnił wierzchowiec. – Połóż przed jagnięciem trawę, a przed lwem kawałek mięsa i wejdź do środka. Kiedy jeden z olbrzymów cię zauważy, wyjdzie i będzie wołał, że idzie przyrządzić zupę. To mówiąc, zacznie sobie ostrzyć zęby na twój widok. Ty w tym czasie zakradnij się, zabierz z szafy lustro, przeskocz znajdującą się w ogrodzie fosę i uciekaj czym prędzej! (Ibidem: 154)

Dziewczyna zastosowała się do rad żrebaka. Obserwujący to rozwścieczony olbrzym rzucił na córkę padyszacha klątwę i zmienił ją w młodzieńca. I tak rozwiązał się jej największy problem. Kolejne zadanie polegało na podarowaniu córce władcy dwóch owoców – płaczącego granatu i roześmianej pigwy. Tym razem z pomocą przyszły spiczasta czapka, baranie futro i bat. Młodzieniec dosiadłszy baraniego futra, popędził je batem i za sprawą magicznej czapki niezauważony zdobył wymagane owoce. Widząc to, adorator córki władcy z uznaniem oddał pole rywalowi, a i sama dziewczyna pełna była podziwu dla sprytu swojego przyszłego męża. Po ceremonii zaślubin para wróciła na dwór padyszacha, gdzie wszyscy żyli razem długo i szczęśliwie.

Na przykładzie tej baśni można wyróżnić typowe motywy pojawiające się w podaniach z regionu Anatolii. Przede wszystkim wzorce zachowań pokazane są za pomocą rodziny sułtańskiej. Choć elementy świata przedstawionego są maksymalnie uproszczone, widać charakterystyczne cechy tureckiej kultury, takie jak: muzułmański rytuał obrzezania, patriarchalna wyższość synów nad córkami, czy motyw czterdziestu dni i czterdziestu nocy dla wyrażenia upływu czasu. Na osobną uwagę zasługuje motyw konia. W kulturze ludów tureckich zwierzę to darzy się niezwykłym szacunkiem. Jako bohater baśni wierzchowiec jest nie tylko przyjacielem, ale również doradcą i pomocnikiem. Dzięki swojej mądrości i nadprzyrodzonym mocom ratuje innych z opresji i zawsze staje w obronie prawdy (Boratav 1992: 88).

Podobieństwo przedstawionej powyżej baśni do klasycznych baśni europejskich widać w konstrukcji fabuły. Córka władcy, aby uniknąć zamążpójścia, stawia przed głównym bohaterem warunki – niemożliwe do wykonania zadania. Pojawiają się magiczne atrybuty, takie jak

spiczasta czapka, która przywodzi na myśl znaną w baśniach europejskich czapkę niewidkę. Prosta fabuła pełna jest wyrazistych elementów opartych na zasadzie kontrastu (jagnię i lew, gołąb i olbrzym), co jest zjawiskiem znanym i w europejskim bajkopisarstwie (lis i kruk, wilk i owca). Problem głównej bohaterki rozwiązuje się poprzez zakłęcie, ale nie bez znaczenia jest jej odwaga, pracowitość i szacunek do rodziców. Dynamikę akcji zapewniają przeobrażenia bohaterów (adoratora w gołębia, dziewczyny w chłopca).

Baśń *Zielony ptak* opowiada historię pięknej córki padyszacha, którą mąż niesłusznie oskarżył o zdradę i co noc wymierzał jej czterdzieści kijów. Nieświadoma nieszczęścia dziewczyny uboga staruszka poprosiła ją o wykrojenie dla jej syna kilku koszul. Wierzono bowiem, że jeżeli uczyni to ktoś bez żadnych zmartwień, szczęście spotka również noszącego ubrania. Księżniczka podzieliła się z kobieciną swoim problemem, a ta opowiedziała o wszystkim synowi. Pocciwy chłopak poradził:

– Mamo, ja mogę chodzić w starych koszulach, ale musimy uratować córkę padyszacha. Idź do niej teraz i rzeknij jej, że gdy mąż wieczorem znów przyjdzie ją zbić, niech powie mu, że nie kocha ani jego, ani Araba, ale Dziadka Zielonych Ptaków. Niech się nie smuci, dzięki temu zostanie uratowana (*Baśnie tureckie* 2017: 164).

Gdy piękna księżniczka wypowiedziała te słowa, okrutny mąż od razu ruszył w drogę, aby odnaleźć tajemniczego Dziadka Zielonych Ptaków. Kiedy dotarł do jego pałacu, zdobne komnaty zamieniły się w las. W dziupli siedział starzec z długą brodą. Dziadek Zielonych Ptaków wyjaśnił mężowi, jak wielki błąd popełnił, bijąc niewinną żonę. Opowiedział też swoją smutną historię. Żona starca nie dochowała mu wierności. Dziadek Zielonych Ptaków przyłapał ją z innym mężczyzną na gorącym uczynku, skrócił rywala o głowę, a żona za karę zamieniła się w osła. Od tamtej pory starzec gromadził wokół siebie nieszczęśliwe dusze zamienione w zielone ptaki. Mąż zrozumiał swój błąd i przeprosił żonę. Było już niestety za późno, gdyż przemieniła się w zielonego ptaka i odfrunęła w siną dal.

Baśń ta w sposób bardzo bezpośredni dotyka problemów natury obyczajowej, takich jak przemoc i zdrada. Na pierwszy plan nie wysuwa się praktyczne pouczenie, lecz sąd moralny. Opisy są dosadne, pełne brutalnych szczegółów. Po nakryciu żony z kochankiem i zamordowaniu rywala, Dziadek Zielonych Ptaków w następujący sposób opisuje reakcję niewiernej żony:

Kiedy głowa Araba wytoczyła się na środek pokoju, żonie aż oczy wyskoczyły z orbit. Schyliła się i gdy tylko wzięła ją w dłonie, zamieniła się w osła. Z jednego oka zaczęły spływać jej łzy, a z drugiego krew (Ibidem: 169).

Tak jak i w poprzednim tekście, tak i w tej baśni kilkakrotnie pojawia się wspomniana już powyżej liczba czterdzieści, oznaczającą w kulturze orientalnej 'wiele', 'mnogość': „[...] chwycił do ręki kij i wymierzył jej czterdzieści uderzeń” (Ibidem: 161), „[...] przez czterdzieści dni i czterdzieści nocy będą chodziła w żałobie” (Ibidem: 169), „[...] wyprawiono im huczne wesele, które trwało czterdzieści dni i czterdzieści nocy” (Ibidem: 158). W strukturze bajki istotną rolę odgrywa trójka. Często pojawiające się elementy świata przedstawionego to: trzy córki władcy, trzech bracia, trzy olbrzymy. Modelowa budowa baśni także powinna być trójdzielna. Jej początek ma za zadanie zwrócić uwagę czytelnika/słuchacza oraz podkreślenie, iż przedstawione wydarzenia są fikcją. Co istotne w tym kontekście, język turecki ma w swoim zasobie czas gramatyczny przeszły nieświadka, który stosowany jest między innymi w baśniach i opowiadaniach. Część właściwa baśni jest zaś zwięzła, brak w niej niepotrzebnego rozwlekania akcji. Natomiast zakończenie, jak pokazuje przykład tekstu *Zielony ptak*, nie zawsze musi być szczęśliwe. Typowy bohater baśni tureckiej, szczególnie społecznej, zazwyczaj nie zawdzięcza niczego swojemu pochodzeniu czy bogactwu, ale odwadze, szlachetnemu zachowaniu i ciężkiej pracy. Co istotne, wzorzec ten wpisywał się w model społeczeństwa Imperium Osmańskiego (Boratav 1995: 90). Najczęściej pojawiające się w baśniach postaci to: padyszach, córka lub syn sułtana oraz Keloğlu – nadzwyczaj zdolny młodzieniec, któremu przytrafiają się rozmaite przygody. Choć baśnie tureckie pełne są elementów magicznych, nadprzyrodzonych mocy i zwierząt o cechach ludzkich, to wyróżniają się sporym realizmem. W miarę oddalenia od większych miast i wpływów zachodnich tureckie opowieści ludowe zawierają wiele elementów rzeczywistych. Zdarza się, iż tylko imiona bohaterów zwiastują ich nadprzyrodzone cechy, czyny zaś są typowo realistyczne (Uysal 1966: 145).

Podsumowując, baśnie tureckie w swojej budowie i funkcjach są zbliżone do europejskich. Największe podobieństwo zauważalne jest w baśniach zwierzęcych, które są z zasady proste. Wspólnym mianownikiem jest tu element naiwności typowy dla każdej kultury ludowej. Różnice pojawiają się w opowiadaniach o charakterze społecznym, gdzie bohaterowie i elementy świata przedstawionego są nierozdzielnie związane z odmienną kulturą, tradycjami, wierzeniami czy szerokością

geograficzną. Badania tureckich literaturoznawców i folklorystów nad baśniami pozostają zamknięte na korelacje z innymi kulturami. Wartym zainteresowania tematem byłoby porównanie baśni tureckich z tekstami perskimi oraz arabskimi. Analiza porównawcza baśni ludowych z różnych regionów wydaje się cenniejsza niż wnikliwe dociekania na temat miejsca i czasu narodzin baśni.

Bibliografia

- Boratav, Pertev Naili. 1992. *Az Gittik Uz Gittik*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Boratav, Pertev Naili. 1995. *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Emiroğlu, Öztürk, Agnieszka Lesiczka (red.). 2017. *Başnie tureckie*. Kraków: Wydawnictwo Skrzat.
- Grimm, Jakub. 1834. *Reinhart Fuchs*. Berlin: Reimer.
- Günay, Umay. 1975. *Elaziğ Masalları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.
- Kabaklı, Ahmet. 2008. *Türk Edebiyatı I, V*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kałużyński, Stanisław. 1986. *Tradycje i legendy ludów tureckich*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Sakaoğlu, Saim. 1999. *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sakaoğlu, Saim. 2009. Masalların Oluşumu Üzerine Farklı Bir Yaklaşım, *Millî Folklor* 84 (2009), 13-17.
- Şimşek, Esmâ. 2001. *Yukarıçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tezel, Naki. 2014. *Türk Masalları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Uysal, Ahmet Edip, Warren S. Walke. 1966. *Tales Alive in Turkey*. Massachusetts: Cambridge University Press.
- Wojnarowski, Jan. 1992. *Encyklopedia popularna PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Woźniakowski, Waclaw. 1982. *Antologia bajki polskiej*. Wrocław: Biblioteka Narodowa.

Abstract

A few words about Turkish tales based on *Ağlayan Nar ile Gülen Ayva & Yeşil Kuş*

The article presents a state of Turkish research and the most common classification systemising tales as a literary genre in Turkish literary

studies. The article discusses the most popular theories about the origin of tales. By showing two examples of tales, it provides answers to the following questions: Are Turkish tales different from the European ones? Does religion have impact on folk literature? What are the most popular types of Turkish tales? And how can we describe the main characters in Turkish tales?

Keywords: Turkish folk literature, Turkish tales, origin of tales